

Bartáková, Jarmila

K slovanským činitel'ským menám na -tec

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1972, vol. 21, iss. A20, pp. [79]-96

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100866>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JARMILA PIKOROVÁ-BARTÁKOVÁ

K SLOVANSKÝM ČINITELSKÝM MENÁM NA -TEL

1.1 Vo všetkých slovanských jazykoch substantíva na -tel pomenúvajú pôvodcu alebo vykonávateľa istého deja, istej činnosti priamo zacielenej na určitý konkrétny predmet, objekt (O). Tento predmet však vo vlastnom pomenovaní vyjadrený nie je; môže stáť iba v podobe nezhodného prívlastku ako genitív predmetový za činiteľským menom — predstaviteľ vlády, osloboditeľ národov ap., tj. substantívum (slovesný základ + tel) + adjektívum — S(V + tel) + A. Má teda odvodené činiteľské meno V + tel istú syntaktickú platnosť; zastupuje zo syntaktického hľadiska jednoduchú dvojčlennú vetu s možnosťou logického doplnenia predmetu: pisateľ — kto píše (napr. dopis), čitateľ — kto číta (napr. knihu), učiteľ — kto učí (napr. deti) — Su + P → (O) (Su = subjekt, P = predikát). Iný typ pomenovania konajúcej osoby tvorený sufixom -ar naopak vyjadruje v základe a prípone buď subjekt a objekt (rybár — kto chytá ryby Su → (P) + O), alebo subjekt a príslovkové určenie miesta (poštár — kto pracuje na pošte Su → (P) + Adv), pričom v oboch prípadoch zasa naopak predikát sa logicky domýšľa (J. Štolc 1948).

Vychádzajúc z binaristickej koncepcie, vyjadrovateľom podmetovej časti, u bjektu je sufix (s) a prísudkovej, predikátu slovesný základ (V), takže obe časti odvodeného slova — odvodzujúca, určujúca i odvodzovaná, určovaná — majú syntaktický charakter; vytvárajú v istom zmysle predikatívnu syntagmu. Významový vzťah medzi sufixom a slovným základom je teda obdobný ako vo vete medzi subjektom a predikátom

$$\frac{s}{V} = \frac{\text{subjekt}}{\text{predikát}} = \frac{\text{kto}}{\text{učí}} = \text{učiteľ}, \quad \frac{\text{kto}}{\text{vychováva}} = \text{vychovávateľ}$$

(pre poľský materiál — W. Pomianowska 1963, S. Szober 1966 a W. Doroszewski 1963).

1.2 Z vymedzenia syntaktickej platnosti vyplýva, že najproduktívnejším je tvorenie týchto deverbatív od sloviac predmetových, najmä prechodných, ale i neprechodných, pričom objekt činnosti zostáva takmer vždy v podobe predmetového genitívu. Vedľa pretvárateľ prírody, páchatel' trestného činu, obyvateľ planéty od prechodných sloviac máme aj prisluhovateľ buržoázie (prisluhovať komu, čomu), pokračovateľ rodu (pokračovať v čom), prispievateľ (do) časopisu (prispievať do koho, čoho) od sloviac neprechodných. Iba zriedkave sa odvodzujú slová na -tel' od sloviac podmetových. J. Štolc (1948) uvádza ako príklad deverbatívum cestovateľ', kde pri motivujúcom slovese cestovať' nestojí väzba predmetu priameho, ale sa tu vymedzuje vzťah k miestu (napr. cestovať' po Afrike), čo sa pri činiteľskom mene prejaví buď v podobe nezhodného prívlastku s predložkou (cestovateľ' po Af-

rike — S + predl. + S) alebo zhodného (africký cestovateľ — A + S). Situácia v ostatných slovanských jazykoch je obdobná.

1.3 Slovanské jazyky sa zhodujú i čo do vymedzenia typov sloviess, ktoré do derivačného celku so sufixom -tel' nevstupujú. M. Dokulil (Tvoření ... 1967, 30) uvádza pre češtinu a. zvrtné slovesá (výnimku tvorí osvojovateľ, čes. práv. osvojitel, od osvojiť alebo osvojovat' si, obdobne v poľskom slovníku Lindeho — dziwiciele od dziwić się a v bielorus. cpaпaмeль od inf. cpaпaтa); b. slovesá s formantom -ovávať; miesto bežného slov. vychovávateľ má čeština vychovateľ, ktoré je zámerne tvorené buď od dokonavého slovesa alebo zjednodušením kakofonickej skupiny hlások so zdvojeným -va. Silná príznamková nedokonavosť bola nahradená bezpríznamkovou dokonavosťou. V slovenčine sa tento tlak až tak veľmi nepociťuje (vychovávateľ, prechovávateľ, spracovávateľ, uschovávateľ); zrejme silnejšia je snaha po unifikácii typu nedok. sloveso + tel'; c. pejoratívne zafarbené slovesá; zábrana platí pre všetky slovanské jazyky; všade deverbatíva na -tel' pomenúvajú osoby podľa ich istej viac intelektuálnej činnosti; d. slovesá typu minúť, tisnúť (čes. minout, tisknout); neproduktívnosť tvorenia od sem patriacich sloviess správne vysvetľuje M. Dokulil skutočnosťou, že väčšina z nich má význam zmeny stavu. Nemožnosť tvorenia činiteľských mien od týchto sa zrejme rozšírila i na ostatné a stala sa zábranou vo vedomí nositeľov jazyka pre všetky slovesá takto zakončené; e. obmedzené tvorenie od sloviess cudzieho pôvodu (konkretizovateľ, demaskovateľ ap.); funkciu sufixu -tel' už plnia cudzie prípony -ant alebo -tor.

1.4 Istý vplyv na význam deverbálnych činiteľských mien má i vidový kontrast sloviess, z ktorých sú odvodzované. Zatiaľčo v slovenčine a češtine (kedysi i v staroslovenčine a staročestine) je tento rozdiel závažným diferenciálnym činiteľom, na väčšine slovanského územia je utlmený natoľko, že vo význame odvodených slov je úplne zanedbateľný. Poukaz na dejovú dokončenosť pri derivátoch od dok. sloviess sa dnes v tomto jazykovom povedomí celkom stráca (napr. poľ. pocieszyciele = 1. kto niekoho potešil, 2. kto niekoho teší). Práve z týchto dôvodov sa tak veľmi rozmohli na slovanskom juhu a východe deriváty od predponových sloviess (pozri tabuľku). Na výnimočnosť tohto stavu v češtine a slovenčine poukazuje väčší výskyt odvodenín od nedokonavých sloviess a od slovesných základov s príponou -ova-, ktoré sú taktiež zväčša nedokonavé (pozri 1.7).

Nedokonavosť je snáď ešte o niečo príznačnejšia pre slovenčinu ako pre češtinu (J. Štolc 1948, B. Letz 1943). Útvary od dokonavých sloviess sa priamo pociťujú ako jazykove nesúrodé, zvláštne, plniace mimoriadne poslanie, najmä terminologické. M. Dokulil (Tvoření ... 1967, 21) vzhľadom k dokonavosti a nedokonavosti základových sloviess hovorí v tejto súvislosti o dichotómii (agent — aktor, vykonávateľ — vykonateľ), ktorú E. Benveniste (1935) predpokladá už i pre indoeurópcinu. Mená vykonateľské sú primárne tvorené od predponových dokonavých sloviess a pomenúvajú osoby charakterizované určitou činnosťou, ktorú buď urobili alebo ešte len urobia; ktorá sa stala ich trvalou vlastnosťou (J. Horecký 1959, M. Dokulil 1967). Podľa M. Marsinovej (1955) tieto vykonateľské mená fungujú v slovenčine, a platí to i v češtine, ako a. cirkevné termíny: spasiteľ, vykupiteľ (k prvému dokladu nedokonavé sloveso neexistuje, pri druhom má posunutý význam vykupiteľ — vykupovateľ); b. právne termíny: scudziteľ, doručiteľ, poistiteľ ap. oproti

neterminologickým doručovateľ (napr. poštový) a poisťovateľ (rozlíšenie jednorázovosti od opakovanosti); c. osobitné prípady: objaviteľ, osloboditeľ, predplatiteľ (zámerné zdôraznenie dovŕšenia činnosti).

Uvedené deriváty iba zriedka sú tvorené od dokonavých slovies bezpredponových. Všeobecne v slovanských jazykoch prevláda typ pV + tel' (p = predpona). Naopak vykonávateľské mená od nedokonavých slovies vyjadrujú skôr nositeľa činnosti bez časového vymedzenia. Takto zo sémantických dôvodov vznikol celý rad vidových dvojíc ako doručiteľ — doručovateľ, objaviteľ — objavovateľ ap. V Hvozdčíkovom slovníku (1937) ich je údajne okolo 70 (J. Horecký 1947).

1.5 Vo všetkých slovanských jazykoch fundament činiteľských mien na -tel' rovnako ako v češtine a slovenčine môžu tvoriť buď priamo neodvodené slovesá (žiadateľ, riaditeľ), slovesá sufixom odvodené od substantív (stelesňovateľ; zaměstnavatel), adjektív (rovnateľ, omladzovateľ, č. křivitel, mīrnitel, r. теснитель, готовитель, разрыхлитель ap.) alebo slovesá druhotne nedokonavé s minulým kmeňom na -ova-, prípadne -a- (doplňovateľ, dopisovateľ, č. dobyvatel), a prefixami odvodené slovesá zvyčajne z pôvodne nedokonavých bezpredponových (doručiteľ, č. obžalovateľ ap.) — bližšie (M. Dokulil Tvorení... 1967 a J. Horecký 1964).

Hoci takto morfeomatickým členením možno dospieť k pôvodnému nominálnemu základu, nemožno však v rámci tejto kategórie pomenovaní hovoriť o skutočných desubstantívach alebo deadjektívach; vo všetkých prípadoch paralelne so vzťahom k substantívu (adjektívu) sa tu realizuje predovšetkým vzťah k od nich odvodenému slovesu, ktorý je v týchto prípadoch primárny. Iba výnimočne o desubstantívach by bolo možné hovoriť v prípade bulharského вноситель a износитель; ani v minulosti ani dnes neexistuje k týmto derivátom príslušné bulharské sloveso a naporúdzi sú iba podstatné mená внос a износ (M. Dimitrova 1962). Slovesá žiadaného typu, no s o niečo posunutým významom, nájdeme ale v ruštine a tak i v týchto prípadoch môžeme skôr predpokladať ruský import ako anomálne desubstantívne tvorenie.

1.6 Zo slovtvorného hľadiska sa sufix -tel' vo všetkých slovanských jazykoch pripája k otvoreným slovesným základom, k minulým kmeňom končiacim samohláskou. Ojedinelé sú prípady pol. włastel, srbch. vlastelj zo stsl. vlastelъ od kmeňa zatvoreného.

Podľa druhu kmeňotvornej prípony rozpadá sa materiál z niekoľkých slovanských jazykov do zhodných základných skupín obdobných Dokulilovmu deleniu (Tvorení... 1967). Podstatnejších kvalitatívnych diferencií v nich niet; pozoruhodnejšie je množstvo výskytu reprezentantov jednotlivých modelov v tom — ktorom jazyku.

Najväčšie zastúpenie vo všetkých uvádzaných jazykoch má model

I. $V_{(1)} + s/pV_{(1)} + s$ — od slovies (V) s kmeňotvornou príponou -i-

(s = sufix, tj. slov. -tel', č. -tel, p. -ciel, srbch., sli. — telj, b., mac. -тел, r., ukr. -тель, br. -цель; p = predpona)

slov.¹ — živiteľ, horliteľ, širiteľ, hanobiteľ, rušiteľ, kriesiteľ, riaditeľ, šľachtiteľ, dražiteľ, buditeľ, nositeľ, školiteľ, veriteľ, cvičiteľ, tešiteľ, trýzniteľ, pustošiteľ, plieniteľ, ničiteľ, křmiteľ; vykupiteľ, dovŕšiteľ, uchvatiteľ, spasiteľ,

doručiteľ, objaviteľ, posvätiťel', osvietiťel', predstaviteľ, predplatiteľ, scudziteľ, pretvoriteľ, utešiteľ, stvoriteľ, pomstiteľ, potešiteľ ap.

čes.² — krotitel, ploditel, plnitel, plenitel, luštitel, pěstitel, ctitel, živitel, velebitel, hanitel, věznitel, učitel, šířitel, těšitel, tišitel, spořitel, strojitel, rušitel, ředitel, roditel, pustošitel, prositel, prznitel, ničitel, křisitel, křtitel, mírnitel, množitel, mstitel, mučitel, hubitel, jednotitel, hanobitel, horlitel, buditel, cvičitel, činitel; sjednotitel, vysvoboditel, předplatitel, rozmnožitel, osvoboditel, posvětitel, spasitel, stvořitel, vykupitel, doručitel, představitel, obnovitel, objevitel, uchvatitel, posvětitel ap.

stč.³ — choditel, krmitel, činitel, snitel, měnitel, učitel, kupitel, dařitel, bořitel, hyřitel, kvasitel, čítitel, mstitel, krstitel, křivitel, lomožitel, množitel; naučitel, nabíditel, dochoditel, načinitel, dohonitel, navratitel.

stsl.⁴ — gubitelj, močitelj, učitelj, svoboditelj, roditelj, celitelj, tomitelj, chrantitelj, gonitelj, prositelj, světitelj, čistitelj, krstitelj, pravitelj, služitelj; pogrebitelj, obličitelj, podaditelj, dosaditelj, dovoditelj, sřpasiitelj, iskusitelj, izbavitelj, vřstavitelj, ispravitelj ap.

poř.⁵ — żywiciel, wielbiciel, wierzyciel, stroiciel, rodziciel, ręczyciel, nosiciel, mszczyciel, mściciel, marzyciel, krzywdziciel, karmiciel, gubiciel, czyściciel, burzyciel, dzierżyciel, glosiciel; źniewaźyciel, zjednoczyciel, zbawiciel, załoźyciel, wywoziciel, wykupiciel, wybawiciel, uwodziciel, ujarzmiciel, stworzyciel, roznosiciel, przywłaszczyciel, przynosiciel, przedstawiciel, pocieszyciel, osvobodziciel, poręczyciel, odkupiciel, oceniciel, nauczyciel, doręczyciel, donosiciel, podburzyciel, poskromiciel ap.

sli.⁶ — tlačitelj, roditelj, rešitelj, mučitelj, množitelj, ljubitelj, krstitelj, branitelj, buditelj, činitelj, delitelj, drobitelj, gostitelj, gojitelj, graditelj, hranitelj, učitelj, voditelj, tožitelj; uganitelj, upravitelj, ustanovitelj, vzgojitelj, vzmnožitelj, povzročitelj, predstavitelj, preroditelj, priglasitelj, prijavitelj, odkupitelj, izpopolnitelj, odstopitelj, izumitelj, izgraditelj, izročitelj, izgubitelj ap.

srbeh.⁵ — hvalitelj, krotitelj, mislitelj (misliti), rušitelj, skvrnitelj, slavitelj, svetitelj, širitelj, bodritelj, krepitelj, krojitelj, lomitelj, tamanitelj, tješitelj, tražitelj, tužitelj, tlačitelj, učitelj, branitelj, buditelj, gonitelj; progonitelj, izgraditelj, izvjestitelj, pronevjeritelj, preustrojitelj, procjenitelj, stvoritelj, uvoditelj, uvreditelj, podnajmitelj, podnositelj, počinitelj, izlječitelj, iznajmitelj, najavitelj, ograničitelj, ostavitelj, označitelj, usvojitelj, usavršitelj, raskužitelj, ugostitelj, ujedinitelj, ukrotitelj, upravitelj, upropastitelj, uručitelj, istražitelj, iskupitelj ap.

maced.⁷ — лубител, тубител, градител, водител, родител, будител, тужител, служител, жалител, учител, ревнител, гонител, дарител, говорител, светител, крстител, мачител, вршител, жалител, будител; просветител, приносиџел, преносител, извршител, разрушител, составител, разјаснител, посвоител, искупител, прогонител, обединител, објаснител, помирител ap.

bulh.² — пълнител, просител, хранител, вършител, вредител, ревнител, родител, любител, носител, кръстител, дарител, учител, строител; преоценител, прелъстител, приносител, подкрепител, производител, прославител, просветител, проверител, преброител, присвоител, изкупител, изравнител, отмъстител, разрушител, вносител, износител, обвинител, изпълнител ap.

ukr.⁹ — правитель, цінитель, хранитель, служитель, святитель, мучитель,

любитель, хреститель, гнобитель, ганьбитель, вчитель; визволитель, до-
ручитель, обруситель, примиритель, просвѣтитель, усинователь ар.

bielorus.⁹ — вадзіцель, мысліцель (мысліць), вяршыцель, ганіцель, гасіцель,
душыцель, карміцель, крыудзіцель, любіцель, мучыцель, прасіцель; пры-
мірыцель, усынавіцель, натхніцель, аднавіцель, вызваліцель, замяніцель,
запауніцель, збывіцель, згубіцель, пакарыцель, паручыцель, правдадзі-
цель, уручыцель ар.

rus.¹ — губитель, строитель, святитель, рыхлитель, родитель, носитель,
мучитель, иститель, миритель, креститель, любитель, ловитель, пленитель;
заявитель, вручитель, доноситель, подготовитель, составитель, сочинитель,
соискатель, спаситель, сопроводитель, смутитель, обвинитель, обогатитель,
обличитель, науститель, нарушитель, насадитель, наполнитель, покори-
тель, повредитель, побудитель, повелитель, производитель, предьявитель,
истребитель ар.

Podstatne menej je zastúpený v slovanských jazykoch slovotvorný model
činiteľských mien na -tel'

II. V_(a) + s/pV_(a) + s — od slovíes s kmeňotvornou príponou -a- (pre rus.
a bulh. i -я-)

slov. — páchatel', hlásatel', kazatel', čítateľ, čakateľ, jednatel', bádateľ,
žiadateľ; pretvárateľ, prispievateľ, zakladateľ, prekladateľ, odosielateľ,
vkladateľ, prijímateľ, zberateľ, dobyvateľ ар.

čes. — chovatel, čekatel, žadatel, hlasatel, jednatel, badatel, kazatel, pachatel,
tazatel, pisatel; ovládatel, přejímateľ, rozjímateľ, překladaťel, vysílateľ, pře-
konávatel, používatel, sčítateľ, udavateľ, dobyvatel, vydavateľ ар.

stč. — hledatel, klamatel, čítateľ, čítateľ, davateľ, kovateľ, karateľ; vykladaťel,
dodateľ, najímateľ, naslychateľ, nalezateľ ар.

stsl. — kazateľ, težateľ, dělatel'; prijateľ, obrěťateľ, sьkazateľ, podgra-
žateľ, vьziskateľ, vьzdatel', zьdatel', sьzьdatel' ар.

poľ. — przyjaciel; v slovníku Lindeho — chowaciel, wychowaciel, zakli-
naciel. (Dnes častejšie podoby V + acz alebo V + ca.)

slí. — ravnatelj, slušatelj; zbiratelj, slagatelj, sklizatelj, skladatelj, predlaga-
telj, predavatelj, nadziratelj, izdajatelj ар.

srbcn. — tragatelj, delatelj, ravnatelj, redatelj, slušatelj, staratelj, štovatelj;
oponašatelj, predlagatelj, izgajatelj, ispisatelj, nastojatelj, preziratelj, pri-
zivatelj, promicatelj, skladatelj, zagovaratelj, zavjestatelj ар.

maced. — давател, двигател, пријател, читател, писател, мечтател, слушател;
предавател, завоевател, претседател, издател, наемател, снимател, изби-
рател, воспитател, почитател ар.

bulh. — мечтател, питател, деятел, писател, желател, читател, ласкател,
слушател, гадател; заседател, почитател, предсказател, съзерцател, приема-
тел, изнамиратель, подстрекатель, показател, съдържател, издател, надзи-
рател, предател ар.

ukr. — старатель, приятель, обиватель, каратель; податель ар.

bielorus. — вешацель, прыяцель, старацель; выключачель, засядацель,
настаяцель ар.

rus. — ругатель, слушатель, вещатель, писатель, плаватель, деятель,
метатель, мечтатель, держатель, грабатель, питатель; разливатель, нани-
матель, избиратель, вздыхатель, поджигатель, показатель, вымогатель,

завещатель, завоеватель, заседатель, зачинатель, издатель, изобретатель, изыскатель, испытатель, истязатель, преподаватель, приискатель, приобретатель, притязатель, предвещатель, предприниматель, председатель, предсказатель, почитатель, подпеватель, прорицатель, подстрекатель, подрыватель, спасатель ap.

Model zo synchronného hľadiska produktívny iba v slovenčine a češtine je III. $V_{(ov+a)} + s/pV_{(ov+a)} + s$ — od slovies s kmeňotvornou príponou -ova-

slov. — cestovateľ, pestovateľ, falšovateľ, poisťovateľ, budovateľ, darovateľ, určovateľ, pozorovateľ; napodobňovateľ, zostrojovateľ, usvedčovateľ, ovplyvňovateľ, vyslovovateľ, pokračovateľ, upravovateľ, osvojovateľ, zostrojovateľ, navrhovateľ, potlačovateľ, obsluhovateľ, zapisovateľ, posudzovateľ, uhodnoverňovateľ, ubytovateľ, overovateľ, ošetrovateľ, dopisovateľ, doručovateľ, zlepšovateľ, vyšetrovateľ, uchvacovateľ, utlačovateľ, zobrazovateľ, uskutocňovateľ ap.

čes. — budovatel, cestovatel, osnovatel, pěstovatel, ochočovatel, šikovatel, sledovatel, stěžovatel, falšovatel, drancovatel, darovatel; nasledovatel, přísluhovatel, napravovatel, dopisovatel, doplňovatel, ohlašovatel, omezovatel, oduševňovatel, označovatel, pokračovatel, popisovatel, podněcovatel, povzbuzovatel, pořizovatel, opevňovatel, dotazovatel, omlazovatel, přípravovatel, rozněcovatel, rozdělovatel, opisovatel, sestavovatel, uskutečňovatel, vykořisťovatel, znehodnocovatel, zvěstovatel, zesměšňovatel, obdarovatel, zprostředkovatel, spotřebovatel, zveličovatel ap.

stč. — kralovatel, milovatel, křížovatel, kupovatel, darovatel, napravovatel

stsl. —

poľ. —

sli. — darovatelj; zasnovatelj, overovatelj

srbeh. — (možná i kmeňotvorná prípona -ava-)

vjerovatelj, dražbovatelj, rukovatelj, štovatelj, osnovatelj; doživljavatelj, ispunjavatelj, usmjeravatelj, umišťavatelj, nasljedovatelj, pošťovatelj, obožavatelj, uzdržavatelj, podražavatelj, zagovaratelj ap.

maced. —

bulh. — (i podoba -ува-)

тълкувател, пътувател, беседовател; застраховател, последовател, изследовател, преобразовател ap.

ukr. — вихователь

bielorus. — (prípona — ава-) праследавацель

rus. — страхователь, следователь, образователь, пользователь, жертвователь, повествователь, путешествователь; соревнователь, преобразователь, препятствователь ap.

Neproduktívne a z celoslovanského hľadiska s minimálnym výskytom sú modely IV a V

IV. $V_{(e)} + s/pV_{(e)} + s$ — od slovies s kmeňotvornou príponou -e/ě-

slov. —

čes. —

stč. —

stsl. —

poľ. —

sli. —

srbch. —

maced. — владетел, свидетел

bulh. — радетел, свидетел, владетел

bielorus. —

rus. — сведетель, радетель

V. $V_0 + s/pV_0 + s$ — od kmeňa infinitívneho bez kmeňotvornej prípony s koreňom otvoreným

slov. —

čes. — pítel (pít), odkrytel (odkryt), žitel (žit)

stč. — bitel

stsl. — датель, žitelъ

poľ. —

slj. — datelj

srbch. — žitelj

maced. — жител

bulh. — жител, дател

ukr. — попечитель

bielorus. — папячыцель (od infinitívu папячы)

rus. — сожитель

Náhradou za IV. neproduktívny model vznikol druhotným rozkladom najproduktívnejšieho I. modelu nový

VI. $V_0 + (1)s/pV_0 + (1)s$ — najmä od slovíes s kmeňotvornou príponou -e/ě-, alebo neprehlasovanou -a-

slov. — trpítel' (trpiet'), myslítel' (mysliet'), držítel' (držať), pokušítel' (pokúšať), stavítel' (stavat'), prípadne anomálne majítel'

čes. — stavítel (stavět), držítel (držet), trpítel (trpět), velítel (velet); prohlížitel (prohlížet), přetvářítel (přetvářet), obdržítel (obdržet), dohlížitel, přihlížitel ap.

stč. — držítel, hřítel, bydlítel, nenávidítel

stsl. — samodržítelъ

poľ. — myśliciel (myśleć), okaziciel (okazać), dostarczyciel (dostarczać) ap.

slj. —

srbch. —

maced. —

bulh. — зрítел, препоръчител

ukr. —

bielorus. —

rus. — зрítель, смотрítель (смотреть), презрítель

Medzi predponové varianty základných modelov sú zaradené aj prípady ppV + s — útvary s dvoma prefixami. Najčastejšie sú v ruštine, bulharčine, macedónčine a srbochorvátčine. Inde sú zastúpené iba sporadicky.

slov. — zneuctítel', prenasledovateľ, povzbudzovateľ, zneuct'ovateľ ap.

čes. — zneuct'ovatel, pronásledovatel, povzbuzovatel ap.

stč. —

stsl. —

poľ. — znieważyciel, wyzwoliciel ap.

slj. — povzročítelj

srbch. — podupravitelj, obezbeditelj, pronevjeritelj, preustrojitelj, uzgojitelj, održavatelj, usavršitelj

maced. — преподавател, предизвикател, распоредител, производител, proneveritelj, упронастител

bulh. — преоценител, производител, обезчестител, разпространител, усмиритель, преподавател, съпритежател

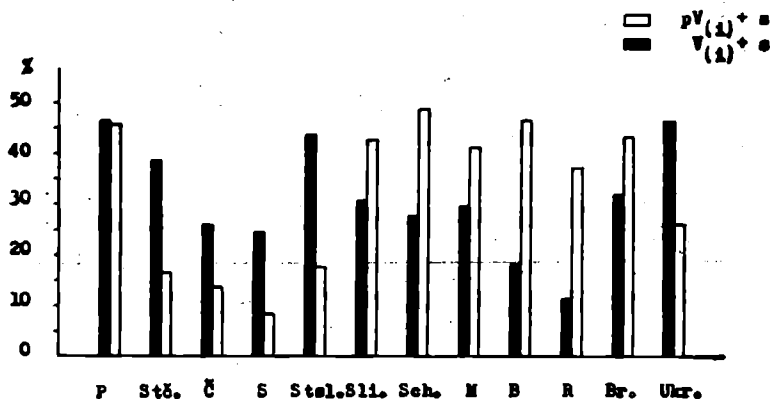
ukr. — визволитель

bielorus. —

rus. — предвозвеститель, производитель, провозгласитель, сопроводитель, распространитель, распределитель, распорядитель, провозвещатель, предприниматель, преподаватель

Nakoľko exemplifikačný materiál zozbieraný z dvojazyčných slovníkov nie vždy je čo do rozsahu najlepšie zrovnateľný, možno robiť iba približné závery. Bolo by treba doplniť materiál o oba lužickosrbské jazyky, sledovať uvedenú problematiku nielen synchronne, ale väčšmi i z diachrónneho hľadiska, všimnúť si smer šírenia sa vzájomných vplyvov ap. Ne i tak možno aspoň čiastočne preklenúť materiál ovú rôznorodosť percentuálnym vyčíslením výskytu jednotlivých modelov so sufixom *-tel* a jeho variantami v našej kartotéke.

Výskyt modelu I v slovanských jazykoch

Výskyt modelu II

Výskyt modelu III

Výskyt zriedkavých modelov IV—V—VI je dostatočne zrejмый z tabuľky 1.

Z grafického znázornenia troch hlavných modelov nezložených pomenovaní s -tel' vidno, že takmer vo všetkých slovanských jazykoch bola z dnešného hľadiska funkcia vidového kontrastu pri tvorení deverbatív tohto druhu už celkom anulovaná. Slovesný vid ako činiteľ sa uplatňoval aktívne v starosloviencine, staročestine a dnes zostal ako špecifikum iba v našich dvoch jazykoch — v slovenčine a češtine, prípadne ešte ukrajinčine. Pre tieto jazyky naďalej zostáva prevládajúcim model nedok.V + s. Na ostatnom slovanskom území buď sa uprednostňuje predponové tvorenie a tým model dok.V + s (najmä v ruštine, bulharčine a srbochorvátčine, menej v bieloruštine, slovinčine a macedónčine; kde výskyt nedok.V + s je ešte dosť značný), alebo je produktivita oboch modelov rovnaká — poľština.

1.7 Pozoruhodný je model III — $V_{(ova)} + s$. Graf jasne ukazuje, že ide o mladší typ tvorenia (nebol v starosloviencine, ale v staročeskom materiáli už je) charakteristický pre slovenčinu a češtinu. Kmeňotvornou príponou -ova/-uje- sa dodatočne utvorili nedokonavé slovesá, druhotné imperfektíva od dokonavých (doručiť — doručovať). I. Němec (1971, 220) hovorí v češtine (a zrejme to platí i pre slovenčinu) priamo o expanzii tejto imperfektívnej prípony, ktorou boli reštrukturované staré slovesné vidové dvojice (stč. nahradiť: nahrázeti > nč. nahrádit: nahrazovat, umořiti: umářeti > umořit: umořovat, vzveličiti: vzveličeti > zveličit: zveličovat). Podobný vývin a podobné dvojice možno predpokladať i pre slovenčinu — nahrádit: nahrázat > nahrádit: nahrazovat, umorit: umárat > umorit: umorovat, zveličit: zveličat > zveličit: zveličovat s tým rozdielom, že staršie nedokonavé podoby v slovenčine sa zväčša ani dnes necítia tak archaické ako v češtine; podoby nahrázat, umárat (sa) ešte i dnes sú bežne používané.

Deštrukciu a prebudovanie slovesných vidových dvojíc ako aj zvýšenie produktívnosti substantívnych derivačných sufixov so zadnými vokálmi na úkor sufixov s prednými (okrem -tel') v češtine vysvetľuje I. Němec tzv. snahou po vokalickej rovnováhe v jazyku. Za 1. bolo treba zvýšiť pri zadných vokáloch, ktoré boli v češtine prehláskami o > e, a > e a u > i značne oslabené (bolo ich málo), ich distíntívnu kapacitu. Tento faktor pre slovenčinu nebol snáď až tak závažný; v nej jedinou prehláskou o > e sa hláskoslovná vyváženosť priveľmi nenarušila, obdobne ako v ostatných slovanských jazykoch. V tomto prípade azda zohral väčšiu úlohu priamy vplyv češtiny. Skôr 2. moment bol pre slovenčinu závažný — tzv. jazyková ekonómia. Použitím prípony so zadným vokálom znížilo sa zbytočné množenie

Jazyk	Celkový počet názvov osôb	názvy s -tel	zložené	nezložené	V(t) + s	pV(t) + s	V(s) + s	pV(s) + s	V(ova) + s	pV(ova) + s	V(e) + s	V + (t)s	pV + (t)s	V _o + s
slov.	1774	186	—	186 100 %	46 24,4 %	15 8,1 %	20 10,7 %	30 16,1 %	32 17,2 %	36 19,3 %	—	4 2,1 %	3 1,6 %	—
čes.	2118	207	—	207 100 %	54 26 %	28 13,6 %	20 9,7 %	43 20,7 %	22 10,6 %	25 12 %	—	6 3 %	9 4,3 %	—
stč.		65	—	65 100 %	25 38,4 %	11 16,9 %	10 15,4 %	5 7,7 %	5 7,7 %	1 1,5 %	2 3 %	3 4,6 %	1 1,5 %	2 3 %
stsl.		66	9	57 100 %	25 43,8 %	10 17,5 %	5 8,7 %	10 17,5 %	—	—	3 5,2 %	—	1 1,7 %	3 5,2 %
poľ.	1924	75	2	73 100 %	34 46,5 %	33 45,2 %	1 1,3 %	1 1,3 %	—	—	—	2 2,7 %	2 2,7 %	—
slj.	1911	69	1	68 100 %	21 30,8 %	29 42,6 %	5 7,3 %	9 13,2 %	1 1,4 %	2 2,9 %	—	—	—	1 1,4 %
srbch.	3115	151	10	141 100 %	39 27,6 %	69 48,9 %	7 4,9 %	17 12 %	4 2,8 %	4 2,8 %	—	—	—	1 0,7 %
maced.	3455	153	19	134 100 %	40 29,8 %	55 41 %	8 5,9 %	25 18,6 %	—	2 1,5 %	3 2,2 %	1 0,7 %	—	—
bulh.	2000	214	26	188 100 %	34 18 %	87 46,2 %	13 6,9 %	36 20,2 %	3 1,5 %	7 3,7 %	3 1,5 %	1 0,5 %	1 0,5 %	1 0,5 %
ukr.	1442	28	2	26 100 %	12 46,1 %	7 26,9 %	4 15,3 %	1 3,8 %	—	1 3,8 %	—	—	—	1 3,8 %
bielo-rus.	3664	37	2	35 100 %	11 31,4 %	15 42,8 %	3 8,5 %	4 11,4 %	—	1 2,8 %	—	—	—	1 2,8 %
rus.	2463	313	62	251 100 %	28 11,2 %	93 37 %	23 9,2 %	84 33,5 %	7 2,8 %	8 3,2 %	2 0,7 %	4 1,5 %	1 0,4 %	1 0,4 %

distinktvých znakov; zabránilo sa do istej miery alternáciám hlások, ktoré značne pozmeňovali slovný základ (zveličiť — zveličať; umoříti — umáreťi). V prípade tvarov zvelič-ovať; umoř-ovat prípona -ova- so zadným vokálom slovný základ nezmenila; je teda pre jazykový systém z ekonomického hľadiska výhodnejšia. Práve tento druhý faktor mohol byť v slovenčine rozhodujúci už preto, že v tomto jazyku unifikačný tlak v morfológickom systéme je mimoriadne silný; vytlačanie ojedinelých palatalizovaných podôb ruce, noze, dublety vtáci /vtáky, býci/ býky, na brehoch ap. sú dôkazom snahy vyhnúť sa množeniu ojedinelých diferencií, výnimočných tvarov v systéme, vyvolaných prítomnosťou predných samohlások v sufixoch.

Expanzia kmeňotvornej prípony -ova- do systému vysvetľuje i samotný vznik substantívneho modelu $V_{(ova)} + s$, ktorý v neskoršom období u nás druhotne posilňuje tvorenie deverbatív na -tel' od nedokonavých slovies. Hoci v ukrajinčine podľa dokladového materiálu je rovnaká tendencia po nedokonavosti, uvedený model je v nej zastúpený iba okrajove. I táto skutočnosť svedčí o osobitnom českom a slovenskom vývine modelu $V_{(ova)} + tel'$.

1.8 Pomenovania so sufixom -tel' majú dnes vo všetkých slovanských jazykoch zväčša knižný, literárny charakter; nachádzame ich prevážne v umelecko-publicistickej spisbe. V hovorom prejave a v nárečiach sú substituované väčšinou synonymnými výrazmi s o niečo posunutým, konkrétnejším významom (deriváty so sufixom -(a)č — slov. udávač, čes. udavač, maced. pазнесувач, bulh. водач, носач, -чик — rus. нагревательщик, -lac — srbch. donošilac, budilac ap.). Tieto sufixy sú zrejme perspektívnejšie, ich produktivita rastie, dostávajú sa do spisovných jazykov a silne konkurujú útvarom s -tel'. Dôkazom je ruská prípona -чик/-чик, ktorá stále viac získava dominujúce postavenie pri pomenovaniach osôb z výrobnotechnickej oblasti. A. G. Lykov (1958) zo 446 prípadov uvádza 347, čo je 78 %.

Avšak sufix -tel' v slovanských jazykoch je a využíva sa i napriek už spomínanej teórii hláskovej rovnováhy alebo konkurencii iných sufixov. Spôsobuje to azda mimoriadne ľahké odvodzovanie a jasná významová vyhranenosť, výskyt v jedinej z onomaziologických kategórií.

Zdá sa, že nomina agentis s -tel' nemali spomínaný knižný charakter hneď od začiatku. Mohli zosubstantizovať akúkoľvek činnosť, i náhodnú; iba tak mohlo vzniknúť napr. poľské doiciel (krów), dzierzyciel a iné. Až neskôr vymedzením abstraktnejšieho významu, významu istej „hodnosti“, ako vraví D. Oleszczak (1964), sa vlastne jeho produktivita obmedzila. V tejto súvislosti je otázne, či by nebol možný ešte obrátený výklad, naväzujúci na problematickú dedukciu v závere článku. Či totiž by nemohlo ísť v poľštine o napodobovanie nie vlastného ale importovaného slovtvorného typu zo staroslovienčiny cez češtinu, bez počiatočného uvedomenia si presnej sémantickej ohraničenosti týchto pomenovaní. V. S. Zolotova (1965) uvádza z Lindeho slovníka okolo 600 dokladov (hoci pripúšťa u neho i možnosť umelého analogického utvorenia niektorých názvov), z ktorých dnes žije iba šestina. Tento pokles do istej miery je vysvetliteľný skutočnosťou, že dnešná poľština viac ako ktorýkoľvek iný slovanský jazyk nahrádza sufixálne činiteľské mená formou substantivizovaných prídastí a adjektív. Z 1924 dokladov poľských názvov osôb je 76 (= 4 %) tvorených s -ciel a 140 (= 7,3 %) je substantivizovaných prídastí a adjektív. V slovenčine pripadá (podľa nášho

materiálu) na 1774 dokladov 186 (= 10,4 %) s -tel' a iba 17 (= 0,9 %) príčastí, v ruštine z 2464 — 313 (= 12 %) — тель a 110 (= 4,4 %) subst. príč.

1.9 Novotvary so sufixom -tel' v súčasnej dobe sú zriedkavé, produktivnosť je minimálna. Výnimku tvorí v istom zmysle ruština, kde v ostatnom čase v dôsledku intenzívneho technického rozvoja a rastu nových priemyslových odvetví vznikajú pri názvoch s príponou -тель homonymné páry s významom konajúcej osoby (ловитель¹, глушитель¹ — význam pôvodný) na jednej strane a konajúceho predmetu (ловитель², глушитель² — význam prenesený) na druhej strane. Ide väčšinou o názvy strojov, nástrojov a mechanizmov, ktoré nahrádzajú niekdajšiu činnosť osoby, alebo o predmet určený na vykonanie činnosti nazvanej motivujúcim slovom (обтекатель, распределитель) bez prítomnosti homonymného protipólu (osoba). Ruská akademická gramatika (1970) nezaraďuje uvedené rovnozvučné názvy oddelene medzi nomina agentis a nomina instrumenti, ale pod jedného spoločného menovateľa ako substantíva s významom nositeľa procesuálneho príznaku, hoci každé z homonymnej dvojice má vymedzenú presnú oblasť pôsobnosti. Novotvary s významom stroj, mechanismus slúžia ako vedecko-technické názvy, termíny; pomenovania osôb sa naopak realizujú i naďalej iba vo sfére umelecko-publicistickej a v hovorených prejavoch. Tento špecificky ruský slovotvorný typ prirodzene začína presakovať i do iných slovanských jazykov, v prvom rade do bulharčiny.

1.10 Zo sémantického hľadiska celkom výnimočnú skupinu tvoria ojedinelé prípady výskytu pomenovaní s neosobným, skôr účelovým významom, akými sú matematické termíny. M. Dokulil vraví v tejto súvislosti o nesamostatnom tvorení, o posune, o nevlastnom sufixe -tel'. J. Horecký (1959) pre slovenčinu priamo vylučuje možnosť neosobného tvorenia a názvy mocniteľ, činiteľ, deliteľ, násobiteľ, odmocniteľ hodnotí ako terminologické prevzatia z češtiny. I z celoslovanského hľadiska je neosobné tvorenie s -tel' zriedkavé —

slov.	čitateľ	menovateľ	deliteľ	násobiteľ
čes. —	читатель	именователь	делитель	насобитель
poľ. —	licznik	mianownik	dzielnik	mniźnik
sli. —	števec	imenovalec	delitelj	množitelj
srb. —		imenitelj	djelitelj	množitelj
chorv. —	brojnik	nazivnik	djelilac	množenik
			djelitelj	množitelj
maced. —		именител	делител	множител
bulh. —	числител	знаменател	делител	умножител
ukr. —	чисельник	знаменник	дільник	множник
brus. —	ličnik	назоўник	дзельнік	множник
rus. —	числитель	знаменатель	делитель	множитель
h. luž. —	ličak	mjenovak	džělak	množak
d. luž. —	licak	znamjenik	žělnik	
nem. —	r Zähler	r Nenner	r Teiler	r Multiplikator
franc. —	numérateur m.	dénominateur m.	diviseur m.	multiplicateur m.

Slovanské podoby sú najskôr kalkami z francúzštiny a nemčiny. Množstvo výskytu názvov s -tel' je priamo úmerné celkovému stupňu produktivity tohto sufixu v jednotlivých jazykoch. Všade tam, kde sa tvorenie činiteľských

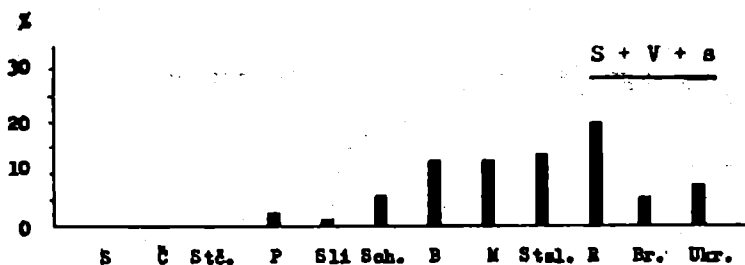
mien pomocou -teľ využíva málo, majú uvedené matematické názvy osobitné koncové morfémy, naopak v ruštine, pod jej vplyvom v bulharčine, čiastočne macedónčine a srbochorvátčine, ako aj v češtine a jej vplyvom v slovenčine mohli sa vďaka celkovej produktivite takéto neosobné anomálie udržať; obdobne dodnes užívané ruské názvy pádov, ktoré napr. v slovenčine zanikli ešte pred Štúrom (J. Horecký 1959).

2.1 Zložené pomenovania so sufixom -teľ

Tabuľka 2

	slov.	čes.	stč.	stsl.	poľ.	all.	srbch.	maced.	bulh.	ukr.	brus.	rus.
názvy s -teľ	186	207	65	66	75	69	161	153	214	28	37	319
zložené názvy s -teľ	—	—	—	9	2	1	10	19	26	2	2	62
zložené názvy s -teľ v %	—	—	—	13,6 %	2,6 %	1,4 %	6,6 %	12,4 %	12,2 %	7 %	5,4 %	19,8 %

Grafické zobrazenie 4

slov. —

čes. —

stč. —

stsl. — zakonoučiteľ, vŕsedržiiteľ, mirodužiiteľ, idoloslužiteľ, blagoditeľ, lžeszvėděiteľ, slovo pisateľ, šaropisateľ

poľ. — ciemieżyciel, wolnomyśliciel

sll. — veroučiteľj

srbch. — stoloravnatelj, dobročinitelj, miroljubitelj, kucepazitelj, krivotvoritelj, oprunomočitelj

maced. — радио-предавател, книгоиздател, работодател, природоиспитател, радио-слушател, робовладетел, добродетел, фото-любитель, книговодителя, раководителя, сметководителя, деловодителя, работоводителя, правобранителя, уставобранителя, телохранителя, бацилоносителя, вероучителя

bulh. — благодетел, чревовещатель, корабостроитель, корабоприетель, кръвосмеситель, природоизпитатель, словослагатель, доброжелатель, нравоучитель, зърнопроизводитель, мореплавател, работодател, законодатель, радиолюбитель, фотолубитель, птицагадатель, зверокротитель, наемодатель, ръководителя, счетоводителя, сметководителя, домоуправителя, бацилоносителя, жертвоприносителя, писмоводителя

ukr. — паперодержатель, фотолюбитель

rus. — наймода́тель, работода́тель, рекламода́тель, ссудода́тель, векселеда́тель, законода́тель, лесоруши́тель, миронаруши́тель, минодержа́тель, векселедержа́тель, займода́тель, приста́нодержа́тель, небоко́птителъ, кладоискала́тель, рудоиска́тель, правдоиска́тель, богоиска́тель, книгоизда́тель, мореплава́тель, жлесви́детель, ссудополуча́тель, взято́получа́тель, грузо́получа́тель, векселе́получа́тель, станко́строи́тель, землеустро́итель, судово́дитель, путево́дитель, руково́дитель, аэропрыскива́тель, вольнослу́шатель, домопра́витель, пустынножи́тель, зако́ноучи́тель, вероучи́тель, бытописа́тель, ваго́нора́спределе́тель, благоде́тель, естествоиспы́татель, доброже́латель, благоже́латель, баци́ллоноси́тель, лесостро́итель, богостро́итель, кинозри́тель, благотво́рителъ, де́лопроизво́дитель, зако́нонаруши́тель, снотолкова́тель, радио́слуша́тель ар.

2.2 Predradený substantívny komponent uvedených kompozít prevládajúceho typu S + V + s plní zo syntaktického hľadiska funkciu predmetu (O) ak slovesný základ (V) je od slovíes predmetových (najmä tranzitívnych, menej intranzitívnych). K predikatívnemu skladu vyjadrenému druhou časťou zloženého pomenovania (V + s) pristupuje teda ešte priame vyjadrenie rozvíjajúceho vetného člena — predmetu, na ktorý je bezprostredne zacielená činnosť pomenúvaného vykonávateľa. Čo sa pri nezložených de-verbatívach s -teľ iba logicky domýšľa je v prípade kompozít vyjadrené priamo. Vzťah medzi obidvoma základnými slovnými časťami možno vyjadriť ako

$$\frac{V + s}{S} = \frac{S + P}{O} = \frac{\text{subjekt} + \text{predikát}}{\text{objekt}}$$

$$\frac{\text{kto vydáva}}{\text{knihy}} = \text{rus. книгоиздатель, } \frac{\text{kto ruší}}{\text{pokoj}} = \text{rus. миронарушитель}$$

V ojedinelých prípadoch, keď slovesný základ (V) tvorí sloveso nepredmetové, predradené substantívum vyjadruje príslovkové určenie — adverbiale

$$\frac{V + s}{S/A} = \frac{S + P}{Adv} \begin{cases} \text{miesta} & \frac{\text{kto pláva}}{\text{po mori}} = \text{rus. мореплаватель} \\ \text{spôsobu} & \frac{\text{kto hovorí}}{\text{hlasno}} = \text{brus. гучнагаварицель} \end{cases}$$

Spôsob takejto významovej koncentrácie, zhušťovanie informácií do jednoslovného pomenovania je zo synchronného hľadiska typické najmä pre ruštinu a pod jej značným vplyvom i pre bulharčinu, prípadne macedónčinu. Veľmi frekventované a obľúbené afixoidy typu лесовод, кукурузовод, востоковед ар., zloženiny ako свинобоец, рыбороторговец, молотобоец a novšie rozšírené abreviatúry уисполком, уздраводел, Главснабпрос, ЮПОТАТ, военкор, военрук a iné prirodzene napomáhajú udržiavať i staré zloženiny s -teľ, prípadne tvoriť pre ich vyjadrovaciu ekonomickosť i nové, hlavne v kategórii pomenovaní nástrojov.

Kompozitá tohoto typu boli značne frekventované v staroslovienčine. Sú to väčšinou kalky vytvorené pod vplyvom gréckych činiteľských pomenovaní so sufixami -της, -евς, -τωρ, -τηρ; sú to napodobeniny ich slovotvornej formy

(zloženosť a sufix) príslušnými domácimi komponentami napr. *νομοδιδάσκαλος* — zakonoučiteľ, *εδεργέτης* blagoditeľ alebo nezložené podoby *λυτρωτής* zbaviteľ, *ιερεὺς* svätiteľ ap. (bližšie R. Večerka 1971).

Že u nás nie sú najpriaznivejšie podmienky pre tvorenie takéhoto typu kompozít dokazuje zánik pomenovaní jazykoscúmateľ, prírodospytateľ, prírodoscúmateľ, právazateľ (J. Horecký 1959). Boli nahradené buď systémou vlastnejšou opisnou formou — scúmateľ jazyka, prírody, znalec práva alebo existujú ako kompozitá s iným sufixom — jazykovedec, prírodovedec ap. Prípady spolumajiteľ, spolupodnikateľ, miestodržiteľ (u nás frekventované) nepatria priamo k uvedenému typu S + V + s (pozri Tvoření slov 2, 1967, kde sú zaradené k prefixálnemu tvoreniu s nepravou predponou).

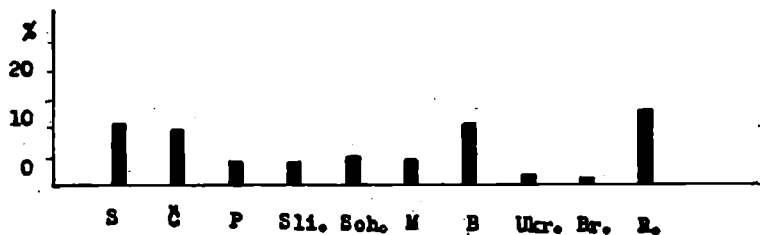
3.1 Slovtvorný sufix -teľ se pokladá za celoslovenský a odvodzuje sa z psl. -teljo (v sg.) a -tel (v pl.) — J. Holub a Fr. Kopečný (1952). A. Vaillant (1958) a pripúšťa to i V. Machek (1927) predpokladá, že vznikol buď dissimiláciou zo starej ide. prípony -ter tam, kde v koreni už nejaké r bolo, alebo že ide už o ide. sufix paralelný k -ter.

Ak si graficky znázorníme dnešný výskyt deverbatív s -teľ v percentách vzhľadom k celkovému množstvu pomenovaní osôb a pripočítame k tomu jeho obmedzené využívanie v lužickej srbčine (postavenie sufixu -čel je natoľko rozkolísané, že paralelne s ním funguje i -čer a vytvára tak rovnakovýznamové zhodné dublety — daričel/daričer, radzičel/radzičer, knježičel/knježičer ap. — H. Šewc 1968) nápadnou sa javí malá produktívnosť v severnejších oblastiach slovanského územia.

Tabuľka 3

	slov.	čes.	stč.	stal.	poľ.	sll.	srbch.	maced.	bulh.	ukr.	brus.	rus.
celkový počet názvov osôb	1774	2118			1924	1911	3115	3455	okolo 2000	1442	3664	2463
názvy s -teľ	186	207	65	66	75	69	151	153	214	28	37	313
vyhodnotenie v %	10,5 %	9,7 %			3,9 %	3,6 %	4,8 %	4,4 %	10,7 %	1,9 %	1 %	12,7 %

Grafické znázornenie 5

J. Holub a Fr. Kopečný (1952) pripúšťaajú možnosť spájať sufix -teľ s chetitským -talaš. Rovnako v indoiránčine, gréčtine a latine sú činitelské mená väčšinou tvorené pomerne blízkymi príponami -ter/-tor. Oboje by

nasvedčovalo o vplyve z juhu. Naopak výskyt sufixu -čer vedľa -čel v hornej lužickej srbčine by mohol zasa potvrdzovať už spomínaný Vaillantov názor o existencii paralel, z ktorých -tel vzniklo disimiláciou -ter, v slovách s hláskou r. Takto h.luž. -čer by mohlo predstavovať práve zbytok tejto ide. dublety v slovanských jazykoch. Avšak skutočnosť, že sa vyskytuje súbežne s -čel v tých istých slovách a i tam, kde v slovách -r- niet, signalizuje skôr rozkolísanosť spôsobenú silným vplyvom nemeckého -er tak charakteristického práve pre činiteľské mená (najmä ak prihliadneme ešte k dnešnému oslabenému postaveniu sufixu -tel' v okolitých slovanských jazykoch) ako zachovanie sa starého praslov. stavu. Keď navyšak pripustíme tvrdenie M. Stevanovića (1954), že slová s -telj neodpovedajú charakteru srbochorvátčiny, kde je vlastnejší a produktívnejší sufix -lac, ktorý funguje paralelne (S. Babić — 1967 sa naopak snaží tvrdenie o staroslovienskom, ruskom, prípadne českom importe prípony -tel' poprieť 23 dokladmi novotvarov zo súčasného obdobia) a prirátame ojedinelé neorganické zloženiny s -tel' na severo a juhozápadnom slovanskom území, odlišné sufixy pri neosobných pomenovaniach, rozkolísanosť a odchýlky pri derivácii tohto typu slov, ich malú produktívnosť v bieloruštine a ukrajinčine (ktoré sú budované na staroslovienskom základe — K. Horálek 1962) vynára sa možná otázka, či bol sufix -tel' od pôvodu celoslovanský, či bol už v praslovancine. Či to nebola starosloviencina, spĺňajúca v stredoveku funkciu medzinárodného kultúrneho jazyka na slovanskom teritóriu, ktorá rozniesla tento typ tvorenia, napodobujúci prijateľne slovotvornú formu grécku v prekladoch náboženských kníh postupne do ostatných oblastí. Dnešný stav by tomu napovedal; žiadal by sa však ešte diachrónny pohľad na materiál.

ZOZNAM POUŽITEJ A CITOVANEJ LITERATÚRY

- Babić S., 1967—8, *Sporni sufixs -telj*, Jezik XV, Zagreb, 69—76
 Benveniste F., 1935, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris
 Daneš Fr., Dokulil M., Kuchař J., 1967, *Tvoření slov v češtině 2, odvozování podst. jmen*, Academia, Praha
 Frančić V., 1963, *Gramatyka opisowa języka serbochorwackiego*, Warszawa
 Horálek K., 1962, *Úvod do studia slovanských jazyků*, CSAV, Praha
 Horecký J., 1947, *Mená činiteľského významu*, Slovo a tvar I, Bratislava, 80—86
 Horecký J., 1959, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, SAV, Bratislava
 Horecký J., 1964, *Morfematická štruktúra slovenčiny*, SAV, Bratislava
 Hraste J., *Produktivnost nekih nastava kojima se grade nomina agentis*, Naš jezik 14, 1—19
 Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., 1955, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa
 Kurz J., 1969, *Učebnice jazyka staroslověnského*, SPN Praha
 Letz B., 1943, *Kmeňoslovné úvahy*, MS Martin
 Machek V., 1927, *Nejstarší skupina slovanských jmen s příponou -tel*, Listy filologické, 54, 233—238
 Marsinová M., 1955, *Tvorenie činiteľských mien na -tel*, Slovenská reč XX, 357—359
 Němec I., 1971, *Hláskoslovné předpoklady produktivity slovotvorných formantů v češtině*, Slovo a slovesnost 3, 22, 217—224
 Oleszczak D., 1964, *Uwagi o formantach tworzących nazwy wykonawców czynności typu biegacz, palacz*, Poradnik językowy, Warszawa, 170—174
 Pomianowska W., 1963, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych*, Wrocław—Warszawa—Kraków, PAN, 35
 Sławski F., 1962, *Gramatyka języka bułgarskiego*, PWN, Warszawa

- Stevanović M., 1954, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad
- Sewc H., 1968, *Gramatika hornjoserbskeje řeče*, Budyšin
- Szober S., 1966, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa
- Štolc J., 1948, *K syntaxi činitělských a dejových podstatných mien*, Slovo a tvar II, 6—10
- Vaillant A., 1958, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. II/1, Lyon—Paris
- Večerka R., 1971, *Vliv řečtiny na staroslověštinu*, Listy filologické 94, II. zv., ČSAV, 129—151
- Алексеев Д. И., 1966, *Абревиатуры как новый тип слов*, Развитие словообразования современного рус. языка, Москва, 13—37
- Воронцов В. Л., 1954, *Образование существительных с суффиксом -тель в древне-русском языке*, Труды Института языкознания 5
- Гимпелевич В. С., 1966, *Суффиксальные существительные со значением лица*, Развитие словообразования современного рус. языка, Москва
- Грамматика современного русского литератур. языка, 1970, Академия наук СССР, Москва
- Димитрова М., 1962, *Номина агентис в книжовния български език*, Известия института за българ. език, кн. IX, София, 141—210
- Dokulil M., Kuchař J., 1958, *Каковы пути отыменного глагольного и отглагольного именного словообразования в славянских языках*, Сборник ответов на вопросы по языкознанию, I. Международ. съезд славистов, Москва, 122—125
- Золотова В. С., 1965, *Отглагольные существительные со значением лица в соврем. польском языке*, Очерки по словообразованию и словоупотреблению, Ленинград
- Конески Б., 1957, *Грамматика на македонскиот литературен азик*, дел I—II, Скопје
- Лыков А. Г., 1958, *Некоторые особенности суффикса лица -чик/-чик*, Вопросы языкознания II, 1, Москва, 122—124
- Шанский Н. М., 1953, *Основы словообразовательного анализа*, Москва

Excerptované a použité slovníky

- 1 — *Velký rusko-slovenský slovník I—IV*, SAV Bratislava, 1960—1970
Чешско-русский словарь, А. И. Павлович, Москва 1962
- 2 — Вранка Пв., *Чешко-български речник*, София, 1949
- 3 — Gebauer J., *Slovník staročeský I—II*, Academia, Praha 1970
- 4 — Sadnik L., Aitzetmüller R., *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955
- 5 — Frančić V., *Slovník serbochorwacko-polski*, I—II, Warszawa 1956—1959
- 6 — Jurančić J., *Srbohrvatsko-slovenski slovar*, Ljubljana 1955
- 7 — Миличик В., *Обратен речник на македонскиот јазик*, Скопје 1967
- 8 — *Беларуска — рускі слоўнік*, Масква 1962
- 9 — Пјин V. S., *Ukrajínsko-rosijskýj slovník*, 1965
- Holub J., Kopečný Fr., *Etymologický slovník jazyka českého*, 1952
- Hvozdzik J., *Zovrubný slovník slovensko-maďarský*, Praha—Prešov, 1937
- Linde B., *Slovník języka polskiego*, t. I—IV, Lwów, 1854—1860
- Ушаков Д. Н., *Толковый словарь русского языка*, Москва I—IV, 1935—1940

К ВОПРОСУ ОБ ИМЕНАХ ПРОИЗВОДИТЕЛЯ ДЕЙСТВИЯ НА -ТЕЛЬ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

1. Славянские отглагольные имена производителя действия на -тель в большинстве случаев образованы от основ переходных глаголов, окончанных гласным. В связи с их книжным, литературным характером и значением их, конечно, нельзя образовать от возвратных глаголов; от глаголов с пейоративным оттенком значения или от глаголов, обозначающих состояние. Единичны также существительные, образованные от иностранных глагольных основ и глаголов с формантом -ovávat.

2. Вид базовых глаголов в указанном типе наименований на большей части славянской территории аннулирован. Существительные в одинаковой степени образуются как от глаголов несовершенного вида, так и от глаголов совершенного вида с приставкой. Важным фактором дифференциации вид является в чешском, в словацком и, кажется,

также в украинском. Это вытекает из того факта, что самой распространенной является словообразовательная модель „основа глагола несовершенного вида + суффикс“, а именно прежде всего от более поздних вторичных глаголов несовершенного вида на -ова-, типичных как раз для указанных языков.

3. С общеславянской точки зрения возможны следующие варианты основной модели префикс (p) + глагольная база (V) + суффикс глагольной основы (i, a, ova, e) + суффикс (s):

наиболее распространенная

$$- V_{(i)} + s/pV_{(i)} + s$$

менее распространенная

$$- V_{(a)} + s/pV_{(a)} + s$$

главным образом в чешском и словацком

$$- V_{(ova)} + s/pV_{(ova)} + s$$

редко встречающаяся (болг., макед., русск.)

$$- V_{(e)} + s/pV_{(e)} + s$$

редко встречающаяся

$$- V_o + s/pV_o + s$$

в достаточной мере представленная (словацк., чешск., польск., русск.)

$$- V_o + (i)s/pV_o + (i)s$$

4. Образование существительных на -тель, не обозначающих лицо, — явление редкое; оно ограничивается узким кругом математических терминов и названий падежей, сохранившихся с прошлого и употребляемых не во всех языках. Образование наименований разных средств деятельности также встречается изредка. Исключением является современный русский, в котором используется однозначность наименований на -тель. Таким образом в настоящее время возникает много новых терминов и наименований машин и приборов, заменяющих деятельность человека.

5. Сложные наименования на -тель типа S + V + s в большом количестве встречаются только в русском (и, под его влиянием, также в болгарском, отчасти и в македонском). В русском этот тип сложных слов широко употребителен вследствие их семантической концентрации. Они существовали и в старославянском, заимствовавшем их в качестве кальк из греческого. Функция старославянского, как своего рода международного языка славянского мира, по всей вероятности, была причиной их распространения по всей славянской территории благодаря миссии Кирилла и Мефодия. Таким образом можно было бы, пожалуй, объяснить и книжный характер наименований с -тель.